

BELLE TEN

Cilt: XXXI

NİSAN 1967

Sayı: 122

NİĞDE HÜDAVENT HATUN TÜRBESİ
FİĞÜRLÜ KABARTMALARI

GÖNÜL ÖNEY

Niğde'de 1312'ye tarihlenen Hüdavent Hatun türbesi figürlü kabartmaları konu, stil ve sembol bakımından bilhassa ilgi çeker. Daha önce tanıtılan bu eser, kabartmaları açısından incelenmemiştir¹. Türbede yüksek kabartma ile işlenen sirenler, arslanlar (belki de panter, veya kaplan), daha alçak kabartma ile çift başlı kartal, başka arslan tasvirleri ve ancak dikkatli bir araştırma ile farkedilen, bitkisel arabesk dekorasyonun içine ustalıkla gizlenmiş muhtelif insan figürleri dikkati çeker. Bu kabartmaları aşağıda tanıtalım :

İnsan Kabartmaları :

Türbenin kuzey tarafında külâh çatıya geçişi sağlayan tambur kısmında, bariz olarak seçilen çift başlı kartal kabartmasının solunda, sağır niş sistemi içinde cepheden bir insan başı seçilir (Resim 1 a,b). Arabeskli zemin içine gizlenmiş olan baş ancak dikkatle bakılınca görülür. Ölçüler takriben 0.10 × 0.10 m. dir. Maske şeklinde, bir palmet yaprağı formuna benzetilerek verilen başta Selçuk stiline uygun olarak Türk tipi üç dilimli taç vardır².

¹ Gabriel, A. Monuments Turcs d'Anatolie. Tome I. s. 146, PL. L, 1, Fig. 100

² Moğolistan'da Kudirge kaya resimlerinde (M.S. 5. asır) tanrıça figürünün başında bu tip taç görülür. Bak Maenchen-Helfen, O. Crenelated Mane and Scabbered Slide. Central Asiatic Journal Nr. 2. Abb. 28, s. 120.

Gazne sarayı kabartmalarında siren, sfenks gibi efsanevi yaratıklar bu tip taç taşımaktadırlar (11 - 12. asır). Bak Bombaci, A. Introduction of the Excavations

Batı cephesinde tambur nişinin alt kısmında yine arabeskler içine ustalıkla gizlenmiş cepheden bir insan başı mevcuttur (ölçüler 0.7×0.7 m. Resim 1 c.).

Türbenin doğu cephesinde giriş portalinin sağında, sütun başlığı üzerinde palmet yaprakları ve üç insan başından müteşekkil bir dekor dikkati çeker (Resim 2). Cepheden ve maske şeklinde verilen başlar boyun kısmından palmet yaprakları ile birleşmekte ve bitkisel bir bordür meydana getirmektedir³. Başlarda palmet şeklinde bitkisel karakter kazanmış üç dilimli taç yükselir. Takriben 0.7×0.7 m. ebadındadırlar.

Maske şeklindeki bir baş da türbenin batı tarafında görülen çift başlı kartalın boyunları arasında yer almaktadır (Resim. 12 a.b.) (Bak ilgili bölüm). Takribi ölçüler 0.7×0.7 m. dir.

Türbede insan başları haricinde, portalin solunda, mihrabiyeinin üzerindeki bitkisel arabeski panoda çok ustalıkla gizlenmiş cepheden bir bütün insan kabartması mevcuttur (Resim 3a, b). Figür 0.5×0.7 m. ebadındadır. Geometrikleşmiş figürde baş gövdeye göre büyük tutulmuştur. Maske şeklindedir. Bacaklar sarmaşık saplarına intibak ettirilerek açık olarak verilmiştir. Eller önde kavuşmuştur. Kıyafet

at Ghazni. Rome 1959 (Reprinted from East and West, New Series Vol. 10 Nos. 1 - 2) s. 13, 14, Fig. 11, 12.

Fatimî kültürünü ve sanatını aksettiren Palermo'daki Capella Palatina tavan boyamalarında bağdaş kurarak oturan hükümdarlar bu tarz taç kullanırlar (1140). Bak Monnered de Villard, U. Le Pittura Musulmane Al Saffito Della Capella Palatina. Palermo - Roma 1950, Pl. 201 - 206.

İran Selçuk'lularında el sanatlarında bilhassa seramiklerde tasvir edilen hükümdarlar, bazı masal hayvanları yine üç sivri dilimli taçla tasvir edilmişlerdir. Bak Pope, A. U. A Survey of Persian Art. London - New York 1938, Bd. V. Pl. 631 B, 707 C. Ermeni kabartmalarında tamamen ayrı Orta Asya kaynaklarından etkilenerek Selçuk stiline tasvir edilen sirenlerde bu tip taçlar görürüz. Bak. Baltrušaitis, J. Etudes sur l'Art Medieval en Géorgie et en Arménie. Paris 1929. Pl. LX, 95.

Anadolu'da Selçuk'lu devrinde bu tip taçların en orijinal örneklerini Konya kalesine ait (bugün Konya İnce Minare Medrese müzesinde) melek figürlerinde görürüz (1221) Bak. Sarre, Der Kiosk von Konya Berlin 1936 Abb. 3, 4. Rice, T.T. The Seljuks, London 1961, s. 267, Resim. 62.

³ Sütun başlıklarında küçük başlara Kayseri Sahipata medresesi portalinde de rastlamaktayız (1267-68). Portalin iki yanında, sütuncelerin tepesinde arslan, insan başları görülür. Bak. Monuments Turcs Tome I, s. 65, PL. XVI, 2

belli olmaz⁴. Figürün altında tam olarak seçilmeyen, yatar vaziyette insan olması mümkün olan bir tasvir mevcuttur.

Arslanlar: (panter veya kaplan da olabilir)

Türbenin güney-batı cephesinde sağır niş kemerinin üstünde karşılıklı simetrik ve dikey yerleştirilmiş, dolgun yüksek kabartma ile iki arslan görülür. Ölçüler 0.25 × 0.5 m. dir. Kabartmaların arasında iki dolgun rozet mevcuttur, ortada kırık olan kısımda siren kabartmalarının arasında olduğu gibi (Bak. resim 7a.) bir üçüncü rozet bulunduğunu tahmin ediyoruz. Tasvirler oldukça haraptır (Resim 5, a, b, c). Gövdeleri profilden, başları cepheden işlenen arslanlar arka ayakları üzerine oturur gibi verilmiştir, soldakinin ön bacakları kırıktır. Kaba yüz işleniş Selçuk arslanlarının yüz tipine uygun olarak dolgun sarkık yanaklı, iri badem gözlüdür. Kalın yassı burun kaş hattı ile birleşir⁵. Arka bacakların arasından geçen kuyruk sırta ejder başına benzer bir kabartma ile son bulur⁶.

⁴ Kayseri Karatayhan'da dış portalde, yan bordürlerde aynı şekilde arabeskerler içinde büyük ustalıklarla insan başı figürü gizlenmiştir. Anadolu'da Hüdavent Hatun kabartmalarına en benzer örnekleri teşkil etmektedirler. (1240). Bak. Erdmann, K. Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts 1 - 11, Berlin 1962. No. 32, s. 122. Ermeni sanatında Abbasi etkilerini aksettiren (915 - 921) Ahtamar adasındaki Mukaddes Haç kilisesinde maske şeklinde benzer başları bütün bir friz halinde görürüz. Bak. Otto-Dorn, K. Türkisch İslamisches Bildgut in den Figurenreliefs von Ahtamar. Anatolia VI, 1961 Ankara, Taf. IV. a.

⁵ Selçuk arslanlarında tipik olan bu yüzler Kayseri Kalesi (1224), Çardakhan (1230) heykellerinde, Diyarbakır Ulu camisi (1156 - 1178), Alanya Alarahan (1229 - 1232), Denizli Akhan (1253 - 54), Akşehir Taşmedrese çörtende (bu parça aynı medresenin müzesindedir), Niğde Alaeddin camisi (1223), Kayseri Sultanhan (1232 - 36), Kayseri Huand Hatun (1237-38), Kayseri Sahibiye medresesi (1267-68) çörtenderinde, Diyarbakır dışkaledede Yedikardeş ve Ulubadan burçlarında (1208-81), Silvan kalesi (1165, 1203), Kesikköprühan (1228-29), Gaziantep, Adana, Ankara Etnoğrafya müzelerinde bulunan 13. asır kabartmalarında görülmektedir. Bak. Öney, G. Anadolu Selçuk'larında Heykel-Figürlü Kabartma ve XIV. XV. asırlarda devamı. Ankara 1965. Cilt I. Katalog 33-69, Cilt II Resim 53-115. (Basılmamış doçentlik tezi).

⁶ Birçok Selçuk'lu arslanlarında aynı özellik dikkati çekmektedir. Cizre Ulu camisindeki bir bronz kapı tokmağında arslanlar ejder başı ile son bulur. Bak Öney, G. Aynı eser Cilt I, Kat. 166, Cilt II, Resim 179 a, b. Tamamen eş bir başka kapı tokmağı Berlin Dahlem müzesinde bulunmaktadır ve 12. yüzyıl Mezopotamya'ya tarihlenmiştir. Bak. Kühnel, E. Islamische Kleinkunst. Braunschweig 1963. Abb. 130. Kesikköprühan portalindeki arslan kabartmalarında kuyruklar ejder başı ile son bulur. Bak. Özgüç, T. - Akok, M. Üç Selçuklu Abidesi. Belleten Cilt XXII, 86,

Türbenin batı tarafından tambur kısmının altında, insan başlı ve çift başlı kartal kabartmalı nişlerin altında, çok kaba işlenmiş alçak kabartma arslanlar görülür. Sağdaki sağa, soldaki sola yürür. Ölçüler 0.25×0.15 m. dir. Başlar yine cepheden, gövdeler profildendir (Resim 6).

Sirenler :

Türbede dolgun kabartma ile verilen dört siren dikkati çeker. İki türbenin güney-doğu cephesinde giriş portalinin solunda pencere kemerinin üzerinde, birbirine dönük vaziyette simetrik yerleştirilmiştir. Ölçüler 0.30×0.55 m. (Resim 7 a, b, c). Aralarında ortadaki daha büyük olmak üzere üç dolgun kabartma rozet yer alır. Sirenlerin gövdeleri profilden, başları cepheden verilmiştir. Selçuk yüz tipine uygun olan yüzlerde iri badem gözler, kaş hattı ile birleşen yassı uzun burun ve küçük ağız dikkati çeker⁷. Saçlar soldaki tasvirde seçebildiğimize göre yine tipik Selçuk insan, siren, sfenks başlarında olduğu gibi uzundur⁸. Başlarında maskelerdekine benzer üç dilimli sivri taç vardır. Gövdelerde pul motifi dikkati çeker. Soldaki sirenin kanadı üzerinde bir rozet mevcuttur. Kuyruklar yelpaze şeklinde dilimlidir⁹. Sırtta kanattan yükselen, Selçuk sirenlerinde

Ankara 1958, s. 253. Konya Alâeddin Köşkü alçılarında da arslanların sırtında ejderbaşı dikkati çeker. Bak. Öney, G. Aynı eser Cilt I, Kat. 88, Cilt II, Resim 97 a, b. Diyarbakır Müzesinde Cizre'den gelen arslan Kabartmaları (Bak aynı eser Kat 94, Resim 103 a, b,), geç devirden (15 asır) Patnos türbesi arslanları (Bak Arslanapa, O. Doğu Anadolu'daki Karakoyunlu Türbeleri. Yıllık Araştırmalar Dergisi. Ankara 1965, s. 106, Resim7), Sivas Behrampaşa hanı portalindeki arslanlar (Öney, G. aynı Kat. 96, Resim 105, Diyarbakır kalesinde Yedi Kardeş, Ulubadan Burcu arslanları bu gruptan en erken örneklerdir. (Bak. Gabriel, A. Voyages Archéologiques dans la Turqui Orientale. Paris 1940, Bd. I, s. 118, 119, 121, Bd. II, Pl. LXVIII, 6, 8, 11.

⁷ Bu yüz tipi birçok Selçuk insan figüründe ayrıca siren ve sfenks başlarında görülür. Konya Atatürk müzesinde 1163 Env. no. da kayıtlı barbutin tekniği ile işlenmiş, Alâeddin tepede bulunmuş insan başıyla bu başların en tipik ve orijinal örneklerinden birini tanımış oluyoruz. (Resim 4). Beyşehir'de Alâeddin Keykubad'ın yazlık sarayı Kubadabad'da sıraltı ve lüsterle işlenen yıldız şekilli çinilerde bu başların çok bol örnekleri karşımıza çıkar. Bak Otto-Dorn, K. Önder, M. Erster Bericht über die Grabung in Kubadabad (Oktober 1965) Archaeologischer Anzeiger Heft 2, 1966 Abb. 7, 8, 9.

⁸ Bak dip notu 7.

⁹ Bu tarz kuyruklar bilhassa bir gurup Anadolu Selçuk tek ve çift başlı kartalı için tipiktir. Konya kalesi (1221, Konya İnce Minareli Medrese müzesinde), Divriği

tipik olan ikinci kanat kısmı tahminimize göre ejder başı ile son bulmaktadır. Harap olan bu kısımlarda soldaki kabartmada ejderin dışa dönük açık ağız ve sarkık dili, iri badem gözü Selçuk ejderlerinden tanıdığımız örneklere benzemektedir¹⁰. Bu gruptan en benzer kabartmayı Konya Alâeddin Köşkü alçısında görürüz (Resim 8) (Konya İnce Minareli Medrese Müzesi).

Türbenin kuzey cephesinde pencere kemeri üzerinde yine simetrik yerleştirilmiş iki dolgun kabartma siren figürü yer almaktadır. Bu kabartmalar tamamen cepheden verilmiştir (Resim 9 a, b, c). Aralarında dolgun kabartma ile yine ortadaki daha büyük olmak üzere üç rozet yer alır. Dış taraftakiler girdap rozettir, ortadaki kırıktır. Tamamen cepheden verilmiş olan bu sirenlerin baş kısımları maalesef tahrip edilmiştir. Sağdakinde altta saç, üstte taç ucu olması gereken çıkıntılardan bu kabartmanın kuş değil siren olduğunu anlamaktayız. Niğde kalesinde türbe ile aynı devirden olması gereken siren kabartması baş tahrip olmadan büyük ihtimalle benzer şekilde işlenmişti. (Resim 11)¹¹. Beyşehir Kubadabad sarayında sır altı tekniği ile işlenen bir çini üzerinde aynı şekilde başı taçlı, tamamen cepheden bir siren tasviri bulunmuştur (1236) (Resim 10)¹². Selçuk devrinde başkaca cepheden işlenmiş siren tanımamaktayız.

Ulu cami (1228-29) Niğde Sundurbey (1335) çift başlı kartallarında, Denizli Akhan portalindeki kartallarda, bazı Sivas ve Tokat mezar taşlarındaki çift başlı kartallarda, Sivas Gökmedrese, Erzurum Çifte Minareli medrese, Yakutiye Medresesi, Kayseri Döner Kümbet'de hayat ağacı üzerindeki çift başlı kartallarda yelpaze kuyruklar buna örnektir. Bak Öney, G. aynı eser Cilt I Kat 132-144, Cilt II Resim 141-155, Ayrıca bak Rice, T. T. The Seljuks, London 1961, s. 265, Fig. 54. Otto-Dorn, K. Die Kunst des Islam. Kunst der Welt Baden-Baden 1964 s. 148, 164. Resim 157. Gabriel, A. Monuments... s. 131, Pl. XLI, 1.

¹⁰ Selçuk ejder kabartmaları için en tipik örnekleri Konya kalesi (1221) kabartmalarında ve Konya Alâeddin sarayı alçılarında görmekteyiz (İnce Minare Medrese müzesi). Öney, G. aynı eser Cilt III, s. 108-114. Cilt I, Kat 154-161. Ayrıca bak Önder, M. Ein Neugefundenes Rumseldschukischen Drachenrelief. Arch. Anzeiger. 1961, s. 70 - 74, Resim 1 - 3. Kayseri Sultanhan (1232-36), Çankırı Hasbey Darüşşifası (1235), Kayseri Karatayhan (1240) ejderleri de bu gruptan tipik kabartmalardır. Ayrıca bak. Erdman, K. Aynı eser Teil I. No. 26, Abb. 151, No. 32, Abb. 226, 231, 223, s. 122. Arseven C. E. Les Arts Decoratifs Turcs. İstanbul 1952. s. 53, Şekil 193.

¹¹ Alâeddin devrinde yapılan kalenin 14. asır başlarında yenilediği bilinmektedir. Kabartmanın bu devirden olduğunu tahmin ediyoruz.

¹² Bu sarayın çinilerinde gövdeleri profilden, başları cepheden sirenler çok

Çift başlı kartal :

Türbenin batı tarafında külâh çatıya geçişi sağlayan tambur kısmında, sivri kemerli sağır niş sistemi içinde çift başlı kartal kabartması görülmektedir (Resim 12 a,b). Orta yükseklikteki kabartmayı bitkisel arabesk zemin kuşatır. Kartalın iki yana uzanan sivri kulaklı, kıvrık gagalı, sarkık ibikli başları gövdeye birbirine dolanıp başaşağı kalp şekli meydana getiren boyunlarla birleşir. Bu tarz çift başlı kartal boyunları geç Selçuk'lu devri için tipiktir, genellikle tepede bir palmet yaprağı ile birleşirler¹³. Hüdavent hatun örneğinde palmet motifinin yerini daha önce bahsi geçen maske şeklinde bir baş almıştır. Şisman gövdede ve kanat üst kısmında pul motifi görülür. Kanat ve kuyruk genellikle diğer Selçuklu çift başlı kartallarında olduğu gibi yelpaze şeklinde dilimlidir. Kanat uçlarının tipik Selçuk stilinde birer ejder başı ile son bulması dikkatimizi çeker¹⁴. Arabesk zemin üzerinde yer alan Selçuk çift başlı kartallarında kanat ve kuyruk uçlarının bu şekilde ejder başı ile son buluşu karakteristik bir özelliktir (Daha sonra bunun sembolik izahı yapılmaktadır). Divriği Ulu camisi batı portalindeki çift başlı kartal kabartması örneğimizle büyük benzerlik gösterir¹⁵.

Görülüyor ki yukarıda tanıttığımız Niğde Hüdavent Hatun Türbesi kabartmaları geç devirde motif ve stil bakımından Selçuk

boldur. Tamamen cepheden tek örnek görmekteyiz. K. Otto-Dorn-Önder, M. Aynı eser s. 170-183, Abb. 10

¹³ Geç devirden Niğde Sungurbey (1335) (Gabriel, A. Aynı eser s. 131, Pl. XLI, 1) kabartması, Sivas Gök medrese müzesinde Env. No. 575 de kayıtlı 1347 tarihli mezar taşında, Tokat Gök medresede 1417-18 tarihli bir gurup mezar taşında, Tokat'tan Ankara Etnoğrafya müzesine gelen 1421 tarihli bir mezar taşında (Bak. Gabriel, A aynı eser Pl. LX, 4), Pantos türbesinde (15. asır. Bak. Aslanapa, O Aynı eser Şekil 8), Akşehir Kileci mescidi ahşap dolap kapaklarındaki kartallarda (15. asır) (Bak. Aslanapa, O. Türklerde Arma sanatı. Türk Kültürü sayı 16. Ankara 1964, s. 46, Resim 19) aynı özellik görülür. Konya Mevlâna müzesinde bir ahşap rahle üzerinde bulunan boyama çift başlı kartallar bu guruptan en erken örneği teşkil ederler. Bak. Rice, T. T. aynı eser resim 72.

¹⁴ Bak dip notu 10.

¹⁵ Bak Otto-Dorn, K. Die Kunst des Islam. Kunst der Welt. Baden-Baden 1965 s. 157. Bu şekilde kuyruk veya kanat uçları ejder başı ile son bulan çift başlı kartal kabartmaları Konya Alaeddin Köşkü alçılarında, Alaeddin devrinden bir kumaşta, (Sarre, F. Aynı eser, S. 30) Akşehir Kilesi mescidi ahşap dolap kapaklarında da görülmektedir.

figür tasvirlerini devam ettirmektedir. Bu motiflerin bir mezar anıtında hangi sembolik maksatlarla kullanılmış olabileceğini araştırdım. Orta-Asya mezar çadırından geldiği kabul edilen sivri külâh çatılı türbelerden başlayalım. İki katlı Selçuk türbeleri Orta-Asya gömülme âdetlerini nefsinde birleştirmektedir. Üstte çadıra benzer kısım ölünün Orta-Asya geleneğine göre bir kaç gün yatırıldığı mezar çadırı kısmını temsil etmektedir. Alttaki gizli mezar bölümü (krypta) ise ölünün sonra gömüldüğü gizli yere tekabül etmektedir¹⁶. Aynı şekilde türbede yer alan kabartmaların kaynağını da Orta-Asya inançlarında aramamız gerekir. Bu sahada bize şaman kültü ile ilgili inanışlar yol göstermektedir. Bunlardan faydalanarak figürleri izah edelim.

İnsan figürlerinin sembolik durumu.

Diğer figürlerden farklı ve gayet gizli olarak yerleştirilen bu kabartmaların kötü ruhlardan koruyucu, muska, tılsım gibi kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Orta-Asya'da Altay Şamanlarının aynı şekilde koruyucu ve tılsımlı kabul ettikleri maskeler taktıkları bilinmektedir¹⁷. Şamanlar bazı hallerde maskelerle atalarının hüviyetine bürünmekteydiler¹⁸. Bilge Kagan'ın kaynatası Tonyukuk Şerefine Ulanbator doğusunda dikilmiş anıtın 1957'deki kazısında da aynı gelenekle ilgili olması gereken dört insan maskesi bulunmuştur¹⁹. M. S. 5-6 asırlardan Kudirge kaya resimlerinde tanrıça figürünün solunda büyük bir maske tasvir edilmiştir²⁰. Tanrıçadan bile büyük tutulan bu maske, ölçüsü ile de koruyucu bir tılsım olduğunu belli eder. Avrasya sanatında atlıları, cengâverleri koruyucu maksatla madenî veya ahşap plâkalar halinde at koşumlarını süsleyen maskeler de aynı maksatlarla kullanılmışlardır. Pazirik kurganlarında bulunan (M. Ö. 5 - 3) yanyana kolye gibi dizilmiş, yaldızlanmış ahşap maskeler buna misaldir²¹. Volga ve Konga bölgesinde Atilla devrinden kalma

¹⁶ Otto-Dorn, K. Die Kunst des İslam s. 155-156.

¹⁷ Eliade, M. Schamanismus und Archaische Ekstasetechnik. Zürich 1957, s.166.

¹⁸ Aynı.

¹⁹ Jisl, L. Kültekin Anıtında 1958 de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları. Belleten Nr. 107, Ankara 1953, S. 393.

²⁰ Maenchen-Helfen aynı.

²¹ Rudenko, S. I. Kultura Paseleniya Garpogo Altaya we Skithskae Wremya, Moskau 1953, Taf. XLIII.

²² Werner, J. Beitrage zur Archaeologie des Atilleereiches München 1956, s. 73, Taf. 2, 3, 11, 12, 40, 60.

Hun mezarlarında da altın pullar halinde benzer maskeler bulunmuştur²². Macaristan'da ele geçen Avarlara ait, profilden verilmiş bronz plâkalar halindeki başlar da bu gruba girer²³.

İslâm sanatında görülen maskelerin de aynı maksatlarla kullanıldığını tahmin ediyoruz. Mezopotamya ve güney-doğu Anadolu'da bulunan sırsız barbutin tekniği ile işlenen küplerde taht ve hayvan kabartmaları arasında oldukça büyük tutulmuş maskeler en orijinal örnekleri vermektedir (12 - 13. asır). Mardin, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri, Şam müzelerinde teşhir edilmekte olan bu eserlerde maskeler arslan, kuş, siren gibi diğer yaratıklarla birlikte tahtı koruyan bir tılsım gibi kullanılmaktadırlar²⁴. Konya Alâeddin tepede bulunan, bu gruptan olması gereken barbutin tekniği ile işlenen bir insan başı dikkati çeken örneklerden biridir (Resim 4, Konya Atatürk Müzesi). Kubadabad sarayında bulunan bir lüster çini üzerinde de yanaklarında dövme motifi ile tılsımlı maske tasvir edilmiştir.

Yukarıdaki izahlardan sonra Niğde Hüdavent Hatun türbesindeki insan kabartmalarının büyük ihtimalle ölünün ruhunu koruyucu, kötü ruhları ürkütücü maksatla kullanıldığını söyleyebiliriz.

Arslan figürlerinin sembolik durumu (Panter veya kaplan da olabilir):

Arslan bilindiği gibi prehistorik devirlerden itibaren Anadolu'da, daha sonra Eski Şarkta, Antik sanatta, aynı şekilde Orta - Asya göçebe sanatında muhtelif sembollerle kullanılmış en yaygın hayvan tasvirlerindedir. Arslan bu muhtelif bölge ve devirlerde nazarlık, bekçi, koruyucu unsur, aydınlık - güneş sembolü bazen de arma, totem olarak kullanılmıştır. İslâm sanatında da bu maksatlarla tasvir edildiği çeşitli örnekler vardır. Bizi burada ilgilendiren İslâm sanatında mezar anıtı ile ilgili kullanılışdır. Yine aynı kaynaklardan istifade ederek bu tasvirlerin sembolik izahını yapmağa çalışalım. Orta - Asya'da Şaman inancına göre de arslan, panter, kaplan kudret sembolü koruyucu bir unsur olarak kabul edilirdi. Bu inanışlara göre baş ruhların

²² Nandor, F. Bronzeguss und Nomadenkunst. Eurasia Septentrionalis Antiqua No. IX, Prague 1929, s. 28, Taf. VII, 6, 14 - 19.

²³ İstanbul müzesindekiler 1740 Env. No. da, Şam müzesindeki küp 1795 Env. No. da, Atatürk müzesindeki baş 1163 Env. No. da kayıtlıdır. Başka örnekler için bak. Reitlingen, G. Unglazed Relief Pottery from Northern Mesopotamia. Ars Islamica XV - XVI. 1951. Fig. 11, 12, 15, 16, 19.

²⁴ Findeisen, H. Das Schamanentum. Stuttgart 1957. s. 21.

idolleri panter, kaplan şeklindedir²⁵. Yakutlara, Goldenlere göre panter ve kaplan Şaman'a gök yüzü ve yer altı seyahatlerinde yardımcı olan ruhlardır, bu yolculukta Şamanı kötü ruhlardan korurlar²⁶. Buna dayanarak Niğde Hüdavent Hatun türbesinde tasvir edilen arslanların ölünün ruhunu koruyucu ve aynı zamanda gök yüzü yolculuğunda yardımcı olarak düşünüldüğünü kabul edebiliriz. Arslanların arasında yer alan rozetler büyük ihtimalle yolculuk sonunda varılan gezegenlerdir. Rozet tasviri geleneğinin de Orta-Asya kaynaklı olduğunu söyleyebiliriz. Ay, güneş ve gezegenler Şaman davullarında, elbiselerinde aynı şekilde yuvarlak rozetlerle belirtilmektedir²⁷. Ankara Etnoğrafya ve Tokat müzelerinde bulunan bazı mezar taşları üzerinde de aynı sembolik maksatlarla arslan - rozet kompozisyonları verilmiştir²⁸. Selçuk sanatında portal, mihrap ve mezar taşlarında çok bol olarak görülen rozetlerin de ay, güneş ve gezegenleri sembolize ettiği kabul edilmektedir²⁹.

Sirenlerin sembolik durumu :

Yine Orta-Asya inançları bize sirenlerin mezar semboliği ile ilgili tasvirini açıklamaktadır. Şaman inançlarına göre Şaman'a yer altı ve gök yüzü seyahatinde refakat eden koruyucu ruhlar aynı zamanda kuş şeklinde efsanevi yaratıklardır³⁰. Siren de efsanevi yaratıklardan olduğuna göre ölünün ruhunu koruyucu veya ruha refakat edici olarak kullanıldığını kabul edebiliriz³¹. Arslan figürlerinde olduğu gibi sirenlerin arasında burada da yolculuk sonunda varılan gök yüzünü (cenneti) sembolize eden rozetlerin bulunuşu bu fikri doğrular³².

²⁵ Eliade, M. Aynı eser s. 82.

²⁷ Aynı s. 152, 170, 171.

²⁸ Anadolu Selçuk arslanlı mezar taşları hakkında tarafımdan ayrıca bir makale hazırlanmaktadır.

²⁹ Otto-Dorn, K. Die Kunt des Islam. s. 148-149. Ayrıca bak Öney, G. Artuklu devrinden Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında. Über eine Ortukidische Lebensbaum Darstellung. Vakıflar Dergisi VII. Ankara 1967.

³⁰ Eliade, M. aynı eser s. 204.

³¹ Kubadabad sarayında (1236) sultan tasvirleri ile birlikte görülen siren gurubu büyük ihtimalle aynı sembolik kaynağa dayanır. Kötülükten koruyucu ve aynı zamanda avda v.s. uğur getirici olarak kullanıldıklarını tahmin edebiliriz. Konya Alâeddin sarayı alçılarındaki sirenler, Konya kalesi taş kabartma sireni aynı maksatlarla tasvir edilmiş olmalı.

Çift başlı kartalın sembolik durumu :

Tek ve çift başlı kartal, çok girift muhtelif sembolik maksatlarla kullanılmıştır. Orta-Asya'da çok yaygın olan kartal kültüründe tek veya çift başlı kartalı koruyucu, nazarlık, tılsım, aydınlık-güneş sembolü, havayı tayin eden unsur olarak görürüz³³. Bizi burada ilgilendiren mezar sembolüğü ile ilgili kullanılışdır. Yine Orta-Asya'da Şaman inançlarını araştırılm. Yakutlar ölümden sonra ruhların kuş şeklinde göğe yükseldiğine inanırlar³⁴ (Bu kuş kartal da olabilir). Orhon kitabelerinde de ölen kimsenin kuş şeklinde uçtuğuna inanıldığından bahsedilir³⁵. Şaman inançlarına göre her insanın kuş şeklinde bir koruyucu ruhu vardır, ölünce kuş şeklindeki bu ruh göğe yükselir, insan ancak ölüm halinde tekrar kuş gibi uçmak kaabiliyetini kaza-

³³ Antik sanatta da sirenler mezar anıtında kullanılmıştır. Likya devrinden (M.ö. 6. asır) Xantos sirenleri buna örnektir. Stil bakımından Niğde Hüdavent Hatun Kabartmalarından büyük farklılık gösterirler. Bütün paralellerle Niğde örneklerinde Orta-Asya dünyası hakimdir. Xantos için bak Akurgal, E. Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander. Berlin 1961. Taf. V, Abb. 77.

İslam sanatında Selçuk öncesinde de Niğde örnekleriyle tamamen eş stille siren tasvirleri vardır. Gazne sarayı mermer kabartmalarındaki tasvirler (11-12. asır) Selçuk sirenini zannedilecek kadar benzerlik gösterir. (Bak. Bombaci, A. Aynı). Fatimi kültürünü ve sanatını aktiren (1140) Capella Palatina sirenleri de böyledir. (Bak. monnered de Villard. Aynı eser Pl. 241 - 244), Fatimi lüster seramiğinde ve ahşap işçiliğinde çok stilize olarak tasvir edilen sirenler de bu guruptan önemli mukayese örnekleridir. (Bak Baer E. Sphinxes and Harpies in Medieval Islamic Art. The Israel Oriental Society Oriental Notes and Studies. No. 9. Jeruralem 1965. Pl. 111, 6, IV, 7, XLII, 72). İran Selçuk el sanatlarındaki siren örnekleri de aynı özellikleri gösterir. (Bak. Baer, E. Aynı eser. Lüster Seramik için Pl. VIII, 13, 14. Lakabi seramik için Pl. IX, 15, Minai tekniği ile yapılan seramik için Pl. XXXIX, 68, XL, 69 örneklerine, metal işçiliği için Pl. XV, 25, 26, XVI, 27, 28, Pl. LIII, 94, XXXIX, 68 örneklerine bak. Ayrıca bak Pope, A, U. Aynı eser. Vol. V. Pl. 631B, 680B, Vol. VI, Pl. 1291A, 1292A, 1295A, 1299C.)

Aynı ana kaynaklardan etkilenen Ermeni sirenleri yine eş stille karşımıza çıkarlar. (Etchmiadzin kilisesi 11-12. asır sirenleri için bak. Baltrusaitis, J. aynı eser Pl. LX, 95, Ani St. Grégoir kilisesi 1215 sirenleri için bak aynı eser Pl. LXXV, 103). Aynı asır Ermeni minyatürlerinde de bu tip siren tasvirlerine rastlanır. (Bak. Sakisian, A. Pagés d'art Arménien. Paris 1940, Pl. 1, Fig. 1.)

³⁴ Öney, G. Aynı eser Cilt III. s. 89-94.

³⁵ Harva, U. Die Religiösen Vorstellungen der Altaischen Völker. Helsinki 1938, s. 380.

³⁶ Otto-Dorn, K. Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien. Ars Orientalis 1959, s. 71, Ayrıca bak. Barthold, W. Histoire des Turcs d'Asie Centrale. 1945. s. 15.

nır³⁶. İslâmiyetin kabulünden sonra da Türk'lerde bu inancın şuur altında devam ettiğini ölen kimse için "aramızdan kuş gibi uçup gitti" denmesinden anlamaktayız³⁷.

Niğde Hüdavent Hatun kartalında kanat uçlarının ejder başı ile son bulması ise şu şekilde izah edilebilir: Daha önce belirttiğimiz gibi bu şekilde kanat ve kuyruk uçları ejder başı ile son bulan çift başlı kartallar diğerlerinin aksine daima arabesk zemin üzerinde yer almaktadır. Çift başlı kartal ejder kompozisyonunun görüldüğü önemli bir başka örnek de farklı düzenle Erzurum Çifte Minareli Medresede (13. asrın sonu) karşımıza çıkar. Burada çift başlı kartal hayat ağacı üzerinde, çift ejder ise altında yer almaktadır³⁸. Düşüncemize göre kanat uçları ejder başlı çift başlı kartallarda arabesk zemin hayat ağacı yerine geçmektedir. Böylelikle bu tasvirlerle özetli bir şekilde hayat ağacı, çift başlı kartal, ejder kompozisyonu sunulmaktadır. 13. asır sonlarından Kayseri Döner Kümbed'de hayat ağacı tepesinde çift başlı kartal, altında ise yine ağacı koruyucu arslan kabartmaları ile bu kompozisyonun türbe üzerinde değişik düzenli bir paraleline rastlamaktayız³⁹. Konya Mevlâna müzesinde bulunan bir Kur'an rahlesi üzerinde ise (13. asrın ilk yarısı) Niğde Hüdavent Hatun örneğine daha yaklaşık olarak çift başlı kartal, arabesk zemin (ε̇zâç) ve ejder başları yerine arslanlar tasvir edilmektedir⁴⁰. Böylece açıklanan hayat ağacı birleşimi çift başlı kartalın türbede daha önce bahsedilen Şamanizmle ilgili sembolik izahını kuvvetlendirmiş olur. Şöyle ki, Orta Asya Şaman inançlarına göre hayat ağacı dünyanın eksenidir, Şaman'a gök yüzü veya yer altı seyahatinde ağaç, merdiven veya

³⁶ Barthold, W. aynı.

İran'da Rey şehrinde aynı inanış sebebiyle çift başlı kartal tasvirli kefen ve tabut kumaşları kullanılmaktaydı. (Bak. Picard, M. Scènes d'apothéose sur des soiries provenant de Raiy. Artibus Asiae Vol. 14, 1951. s. 306-341).

³⁷ Kuşlu mezar taşları hakkında tarafımdan bir makale hazırlanmaktadır.

³⁸ Rice, T. T. The Seljuks. s. 266, Abb. 55, Ayrıca bak. Rogers, J.M. The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas. Anatolien Studies XV. 1965, s. 82 - 84.

³⁹ Gabriel, A. Monuments. ... s. 78, PL. XX, 1, 2.

⁴⁰ Rice, T. T. aynı eser Abb. 72.

⁴¹ Eliade, M. aynı eser s. 171, 259 ayrıca bak. Wensick, A. J. Tree and Bird as Cosmological symbols in Western Asia. Verhandelingen der Koninklijke Akademie von Wetenschappen Afdelink Letterkunde. Vol. 22, 1. Amsterdam 1921, s. 1-35.

yol vazifesi görür⁴¹. Şaman ağacını kötü ruhlardan koruyan yaratıklar ise arslan, ejder (yılan) veya başka masal yaratıklarıdır⁴². Gök ile yeri bağlayan hayat ağacıdır, bu ağacın tepesindeki tek veya çift başlı kartal ağaç yoluyla öbür dünyaya geçmekte yardımcı olur⁴³. Şu halde Niğde Hüdavent Hatun türbesinde çift başlı kartal - ejder başları, arabesk zemin kompozisyonu Orta-Asya Şaman inançları ile aydınlanmakta, mezar sembolüğü ile ilgili bir kabartma olarak izah edilmektedir.

Yukarıdaki izahlardan sonra Niğde Hüdavent Hatun türbesi kabartmalarını Orta-Asya Şaman geleneklerini Selçuk devri sonunda da devam ettiren çok orijinal tasvirler olarak kabul edebiliriz⁴⁴.

⁴¹ Eliade, M. aynı eser s. 170, 262, Ayrıca Harva, U. Aynı eser s. 85.

⁴³ Şamanizmde ağaç kuş ilişkisi için bak. Eliade, M. aynı eser s. 259, 262, 158, 160.

⁴⁴ Selçuk sanatında Şaman kültü etkileri için bak Turan, O. Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti. Ankara 1965. s. 259